

§ 4. Поняття та ознаки держави

Держава є одним з найважливіших суспільних явищ. Протягом століть вчені-юристи, філософи, політики прагнули дати визначення поняття держави та розкрити його сутність. Дати універсальне правове визначення держави для всіх епох і всіх країн важко. В сутності держави залежно від історичних умов на перший план можуть виходити або класовий початок, підґрунтя, або загально-носоціальний (діяльність в загальнонаціональних інтересах). Проте, узагальнюючи спільні ознаки держав, різних за класовою сутністю, формою управління і функціями, можна зробити висновок, що держава — це певний спосіб організації суспільства, основний елемент політичної системи.

Отже, держава — це особлива політико-територіальна організація влади, що має суверенітет, володіє спеціальним апаратом управління і примусу, здатна надавати своїм велінням загальнообов'язкової сили і здійснювати керівництво суспільством.

Держава характеризується низкою ознак, що, по-перше, відрізняють її від суспільної влади у додержавний період і, по-друге, підтверджують її особливість як основного знаряддя здійснення політичної влади.

До найсуттєвіших із ознак держави можна віднести наступні.

Територія. Якщо у первісному суспільстві влада поширювалася на людей залежно від належності їх до того чи іншого роду, племені, то з появою держави вона діє на людей залежно від території проживання. Поширення державної влади лише на виокремленій кордонами частині земної кулі зумовлює адміністративно-територіальний поділ: уся територія держави розбивається на адміністративно-територіальні одиниці. У різних країнах адміністративні одиниці називаються по-різному: область, округ, край, провінція тощо.

Суверенітет. Це політико-правова властивість державної влади, яка охоплює:

а) верховенство державної влади на території країни, можливість самостійно вирішувати важливі

питання суспільного життя, встановлювати загальнообов'язкові для всіх членів суспільства правила поведінки;

б) єдність державної влади — тобто наявність у державі лише законодавчо встановлених державних

органів, відсутність будь-яких не передбачених законом паралельних структур влади;

в) незалежність державної влади, що означає незалежність її на міжнародній арені.

У суспільно-політичній літературі застосовуються ще поняття — національний суверенітет (право націй на створення власної держави) і народний суверенітет (здійснення народовладдя в державі).

Наявність публічної політичної влади, що виявляється в існуванні груп людей, які не приймають участі у виробництві матеріальних благ, а здійснюють владні управлінські функції і здатні впливати на суспільні відносини шляхом застосування примусу.

Механізм держави — система державних організацій, які здійснюють функції та завдання держави (державні підприємства, установи і органи).

Наявність загальнообов'язкових правил поведінки — правових норм. Держава видає закони та інші акти, норми яких є загальнообов'язковими на всій території держави.

Система податків. Це збір коштів, які держава в певній пропорції збирає з населення, підприємств, організацій для утримання державного апарату, здійснення загальнокорисних цілей — фінансування освіти, культури, охорони здоров'я, природоохоронних заходів тощо.

Держава є універсальною політичною формою організації суспільства, центральним елементом політичної системи, тому що:

- 1) у кожній країні може бути багато політичних організацій, а держава існує лише одна;
- 2) лише держава може вирішувати будь-які загально-носупільні справи, а решта організацій вирішують, як правило, справи, що стосуються лише частини суспільства;
- 3) лише держава має право виступати від імені всього населення країни;
- 4) лише веління держави, втілені у правові норми, є загальнообов'язковими.

Термін "держава" може вживатись і в інших значеннях. Так, інколи поняття "держава" ототожнюють з поняттям "країна", тобто з певною територією, що становить єдність населення, історії, природних умов тощо.

§ 5. Внутрішні та зовнішні функції держави

Функціями держави є основні напрямки (сторони, ви-ди) діяльності держави всередині країни і на міжнародній арені для досягнення певних цілей.

Під цілями діяльності держави розуміється бажаний результат внутрішньої та зовнішньої політичної, економічної та іншої діяльності держави. У функціях проявляється соціальне призначення держави.

Функції держави класифікуються по-різному. За ознакою часу здійснення розрізняють функції постійні (підтримання правопорядку, оборона) та тимчасові (ліквідація наслідків стихійного лиха), за сферами суспільного життя — економічні, соціальні, політичні, а також здійснювані у духовній сфері.

Залежно від напрямів діяльності щодо меж країни державні функції поділяють на внутрішні та зовнішні.

До внутрішніх функцій належать напрями діяльності держави, в яких конкретизується її внутрішня політика відносно економічних, ідеологічних, екологічних, культурних та інших сторін життя суспільства.

Внутрішніми функціями Української держави є такі:

економічна (планування і прогнозування економічного розвитку, формування бюджету, встановлення системи податків);

культурно-виховна;

соціального обслуговування (фінансування охорони здоров'я, пенсійне забезпечення, допомога безробітним та ін.);

охорони та захисту всіх форм власності;

охорони правопорядку, прав і свобод людини і громадянина;

екологічна (охорона, відновлення і поліпшення природного середовища);

інші.

Зовнішні функції — це основні напрямки діяльності держави за її межами у зносинах з іншими державами, міжнародними організаціями і світовим суспільством в цілому.

Зовнішні функції Української держави такі:

організація співробітництва з іншими державами, міжнародними організаціями і світовим суспільством у цілому;

оборона від нападу ззовні, охорона державних кордонів;

підтримка миру і мирного співіснування держав, запобігання війнам, ліквідація зброї масового знищення;

екологічна;

участь у вирішенні інших світових глобальних проблем сучасності.

Внутрішні і зовнішні функції кожної держави тісно пов'язані, оскільки зовнішня політика держави значною мірою залежить від внутрішніх умов існування країни.

Основні методи здійснення функцій держави:

переконання — виховання населення у дусі необхідності сприяння виконанню функцій держави;

заохочення — пропаганда позитивного досвіду здійснення функцій держави та надання певних переваг колективам і особам, сприяють її здійсненню;

примус — можливість застосування або реальне застосування до суб'єктів, які утруднюють здійснення функцій держави заходів щодо притягнення їх до юридичної відповідальності.

Основними формами здійснення функцій держави є: правотворча (створення законів та інших правових актів), виконавча (реалізація правових норм, їх втілення в життя та контроль за їх виконанням), охоронна (скасування незаконних актів, припинення неправомірних дій, відновлення законності та ін.).

§ 6. Форми держави

Форма держави — сутність трьох елементів: форми правління, форми державного устрою і політичного (державного) режиму.

1. Форма правління — це організація верховної державної влади, тобто порядок утворення вищих державних органів, їх компетенція та взаємовідносини між ними.

Для з'ясування форми правління слід встановити, як формуються вищі органи державної влади, яка їх структура і обсяг владних повноважень, як вони взаємодіють з народом і один з одним.

Відомі дві форми правління: монархія і республіка.

Монархія — це така форма правління, за якої верховну владу в державі повністю або частково здійснює одна особа, що належить до правлячої династії (фараон, король, шах, цар, імператор, негус та ін.) і одержує її (владу), як правило, за спадкоємством і на все життя, а не на певний строк. Монарх не несе юридичної відповідальності за свої діяння.

Монархія буває необмеженою та обмеженою. За необмеженої монархії монарх ні з ким не ділить верховну владу і сам видає закони, призначає чиновників на вищі посади, творить вищий суд і управляє державою на свій розсуд.

Необмежена монархія була характерна для держав минулих епох, але як виняток

збереглась і до наших днів (Саудівська Аравія).

Обмежена парламентська монархія — це монархія, за якої влада монарха суттєво обмежується конституцією. Реальна влада у країні належить парламенту та уряду, члени якого (міністри) підпорядковані парламенту. Монарх є символом єдності нації, народу, держави, він забезпечує стабільність суспільства, виконує представницькі функції. Таких монархій чимало у сучасному світі: Англія, Швеція, Норвегія, Нідерланди, Бельгія, Данія, Іспанія, Люксем-бург, Японія та ін.

Серед обмежених монархій виокремлюють дуалістичну монархію, якій притаманна подвійність (дуалізм) верховної влади: монарх зосереджує всю повноту виконавчої влади (він формує уряд, призначає і звільняє міністрів, які несуть відповідальність перед ним), а законодавча влада належить парламенту, який складається з обраних на-родом представників (депутатів). У сучасному світі така монархія є дуже рідкою (Марокко, Йорданія).

Ідеологом монархізму був відомий історик, соціолог, політик і публіцист В.К.Липинський, який в еміграції створив політичну організацію — український союз хлібо-робів-державників (УСХД). Метою УСХД було відновлення української держави у формі трудової монархії із спад-ковою гетьманською владою. Найвідоміша праця В.К.Ли-пинського — "Листи до братів-хліборобів".

Ознаками республіки є виборність вищих органів вла-ди і, як правило, колегіальність законодавчого органу. Республіки вже були у рабовласницьких і феодальних країнах (Афіни, Венеція, Псков, Новгород), але ця форма найбільш характерна для сучасних держав.

У наш час у республіках формальне право брати участь у виборах органів влади належить усьому населенню краї-ни, тобто всім громадянам, які досягли певного віку, не визнані судом недієздатними, чиї права не обмежені на підставах, передбачених законом. Республіки бувають пар-ламентські, президентські та змішані.

У парламентських республіках:

президент обирається парламентом;

уряд формується з представників партій, що ма-ють більшість у парламенті;

уряд підзвітний парламенту й очолюється прем'-ер-міністром;

парламент може висловити урядові недовіру, що тягне за собою його відставку.

Такими республіками є Італія, ФРН, Молдова.

У президентській республіці:

президент обирається всенародне або за особли-вою процедурою (виборщиками та ін.);

президент є главою держави і формує підзвітний собі уряд;

законодавча влада належить представницькому органу (парламенту);

президент є головнокомандуючим, має право відкладного вето та деякі інші права (напри-клад, право розпустити парламент).

До таких республік належать СІЛА, Аргентина, Казах-стан, Білорусія, Узбекистан, Замбія та ін.

У змішаних президентсько-парламентських або парламентсько-президентських республіках поєднуються у тому чи іншому співвідношенні елементи як президентської, так і парламентської республік.

Такі форми державного управління існують в Україні, Росії, Франції, Португалії, Польщі та ін.

2. Форма державного устрою — це внутрішній поділ держави на ті чи інші частини, правове становище і взаємовідносини їх, а також центральних і місцевих органів.

Унітарна держава — це єдина цілісна держава, територія якої поділяється на адміністративно-територіальні одиниці (області, провінції, губернії тощо), які не мають ознак суверенітету (Україна, Білорусь, Франція, Польща, Болгарія, Македонія, Куба, Угорщина, Чехія, Словаччина, Швеція та ін.). Для таких країн характерна наявність єдиної системи державних органів, єдиного законодавства, єдиної системи судових і правоохоронних органів, єдиного громадянства.

Федеративна держава є об'єднанням кількох держав або державних утворень — суб'єктів федерації (автономних республік, штатів, земель), які мають свої законодавчі, виконавчі, а нерідко й судові органи. Територія федерації складається з територій її суб'єктів. Федеративними державами сучасного світу є Росія, США, ФРН, Індія, Бразилія та ін. У 2002 р. федерація Югославія реорганізована в союз Сербії та Черногорії.

Конфедерація — це форма союзу держав за умов збереження за суб'єктами конфедерації повного суверенітету. Члени конфедерації зберігають право виходу зі складу конфедерації. У різний час конфедераціями були: Швеція і Норвегія до 1905 р., Єгипет і Сирія з 1958 р. до 1961 р., Сенегал та Гамбія з 1981 р. до 1982 р. Швейцарія і зараз офіційно називається конфедерацією, хоча реально вже давно стала федерацією. В теперішній час існує погляд на Європейський Союз як на своєрідну конфедерацію.

§ 7. Форми політичного (державно-правового) режиму

Політичний режим виявляється в сукупності засобів, прийомів і способів реалізації державної влади, що відображають її характер і зміст з точки зору співвідношення демократичних і недемократичних засад. Розрізняють два основних види політичного режиму — демократичний та антидемократичний.

Демократичний державний режим пов'язаний з народовладдям, захистом прав людини, принципом законності і правопорядку.

Основними ознаками демократичного режиму є:

проведення виборів вищих і місцевих представницьких органів;

плюралізм у політичній, економічній, ідеологічній та духовній сферах життєдіяльності людей;

рівноправність людей, гарантії здійснення ними своїх прав, виконання своїх обов'язків;

демократизм правосуддя, пріоритет методів переконання перед методами примусу тощо;

підконтрольність органів і посадових осіб державної влади суспільству.

Антидемократичний державний режим пов'язаний із запереченням народовладдя, прав і свобод людини.

До антидемократичних режимів належать тоталітарні, фашистські, авторитарні режими.

За тоталітарного режиму держава здійснює тотальний, тобто повний, всеохоплюючий контроль над всіма сферами життя суспільства. Існує, як правило, одна правляча партія, значний партійний і державний апарат, що надзвичайно централізується. Панує одна офіційна ідеологія.

Фашистський режим є однією з форм тоталітарного режиму, коли існує ідея зверхності однієї нації або раси. Ідея обґрунтовується тим, що нація (раса), визнана вищою, гідна кращого життя, ніж інші — неповноцінні, які можуть використовуватися як робоча сила або навіть знищуватися. В таких країнах правовий статус громадян залежить від національної належності. Цим країнам притаманна агресивна зовнішня політика, зорієнтована на захоплення чужих земель та поневолення інших народів.

Авторитарний режим посідає проміжне місце між тоталітарним і демократичним режимами. Він характеризується концентрацією влади в руках одного чи кількох органів державної влади, можливістю позазаконного застосування насильства чи звуженістю сфери гласності та виборності державних органів. За такого режиму офіційна ідеологія часто намагається створити авторитет одній або кільком особам правлячої еліти, акцентуючи увагу на турботі цих осіб про народ, державу тощо.

Для характеристики державної влади застосовуються й такі поняття:

тиранія — одноосібна влада за умов крайньої централізації органів державної влади та управління і застосування жорстоких репресій щодо противників цього режиму;

охлократія — влада натовпу, юрби, нехтування законами, використання такої ситуації у власних інтересах політичними авантюристами та кри-мінальними елементами;

теократія — форма влади, за якої певною мі-рою наближені релігійні та державні органи, державні закони та релігійні принципи (ціннос-ті). У теперішній час мусульманські теократичні режими прийнято називати фундаменталістськи-ми (Іран, Лівія, Афганістан).

§ 8. Держава і право, які існували на території сучасної України

Історія державності на території України складна і суперечлива. На території нашої Батьківщини в різні часи виникали, існували і занепадали різні держави. Першими на шлях державотворення вступили кочові племена пів-нічного Причорномор'я усередині I тис. до н.е. — кімерій-ці, скіфи, сармати, готи, гуни. Традиції та досвід держав-ного життя на ці території були принесені греками-пересе-ленцями, що в VII—V ст. до н.е. заснували міста-держави (поліси) Тір, Ольвію, Херсонес, Понтікапей.

Державність у східних слов'ян. На рубежі IV—V ст. у східних слов'ян відбувається процес розпаду первісного суспільства, виникнення державних форм організації су-спільного життя. Найбільш відомим племенним союзом цього часу був антський племенний союз. Економічне і по-літичне зближення східних слов'ян на рубежі VIII—IX ст. призвело до широких політичних об'єднань навколо Києва та Новгород, а згодом до їх об'єднання в єдину державу — Київську-Русь. Ця держава проіснувала до середини XIII ст., коли внаслідок татарської навали і політичної роздробле-ності набула ознак союзницьких відносин. Державно-пра-вові структури Київської Русі характеризувались станов-ленням влади удільних князів, які перебували в певній васальній залежності від Великого Київського князя, але прагнули набути якомога більше незалежності. Влада кня-зів дещо обмежувалась боярами та верхівкою княжих дружинників. Рабство на Київській Русі не набуло по-ширення, переважна частина населення були селянами; в господарстві застосовувалось общинне землеволодіння. На рубежі XII—XIII ст.

вирізняються певні політичні центри, що продовжили традиції державотворення. На південно-західній частині Київської Русі таким центром стало Га-лицько-Волинське князівство, яке проіснувало до середини XIV ст.

Литовсько-руська держава (XIV ст. — 1569 р.). Частина руських князівств увійшла до Великого князівства Литовського. Колишні удільні князі в основному зберігали свою владу та систему управління, продовжувала діяти "Руська правда" та "Звичаєве право". Проте князі вважалися залежними від Великого князя Литовського. Православна релігія стала пануючою по всій Литві. Литва значною мірою перейняла давньоруську писемність і культуру.

Річ Посполита і землі України (1569—1648 рр.). Політичне зближення Литви та Польщі завершилося утворенням Польсько-Литовської держави та включенням земель південно-західної Русі до складу польської корони. На українських землях запроваджується польська адміністрація, права місцевого населення обмежуються, відбувається процес закріпачення селян, експансія католицької церкви. Така політика колонізації та асиміляції українства викликала соціальний і духовний протест.

Запорізька Січ та Гетьманщина (XVI — друга половина XVIII ст.). Військова демократія на Запоріжжі та Гетьманська держава з початку XVIII ст. перетворюються на політико-адміністративну автономію українських земель у складі Росії.

Українська державність (1917—1991 рр.). Відновлення української державності в цей період було пов'язане з розгортанням національно-визвольної революції в Україні, результатом якої було утворення УНР (1917—1918 рр.), гетьманату П.Скоропадського (1918 р.), Західно-Української Народної республіки (1918—1919 рр.), Директорії (1918—1920 рр.). Далі були — Радянська Україна (1917—1991 рр.), незалежна держава Україна (1991 р. — наші дні).